

Теорія та історія держави і права

УДК 340.12

Теліженко Людмила Вікторівна

*доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Сумський державний університет*

Телиженко Людмила Викторовна

*доктор философских наук, доцент,
доцент кафедры теории и истории государства и права
Сумский государственный университет*

Telizhenko Liudmyla Viktorivna

*Doctor of Philosophy, Docent,
Associate Professor of the Department of Constitutional Law,
Theory and History of State and Law
Sumy State University
ORCID: 0000-0002-5734-6649*

Наумов Артем Сергійович

*студент
Сумського державного університету*

Наумов Артем Сергеевич

*студент
Сумского государственного университета*

Naumov Artem

*Student
Sumy State University*

УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ДУМКА ПРО РОЛЬ СЕРЦЯ

УКРАИНСКАЯ ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВАЯ МЫСЛЬ О РОЛИ СЕРДЦА

UKRAINIAN PHILOSOPHICAL-LEGAL THOUGHT ABOUT THE ROLE OF THE HEART

Анотація. Стаття присвячена аналізу ролі серця у вітчизняній філософсько-правовій думці, витоки якої починаються з часів Київської Русі. Відмічається, що сформоване під впливом християнства уявлення про особливу роль серця в житті й діяльності людини утворило національну культурну та філософсько-правову традицію. Воно відобразило світогляд українців, їх ціннісні орієнтири, прагнення в собі та світі до гармонії і порядку. Водночас кордоцентризм став світоглядною основою національного розуміння права; уявлення про пріоритет цінності людини над цінностями держави; прагнення визнання природного права як основи для діючого права; значення свободи людини для її самореалізації тощо.

У статті аналізується уявлення про роль серця та його значення у саморозвитку людини та управлінні державою найвидатніших мислителів періоду Київської Русі. Відмічається вплив на їх погляди відомих візантійських богословів, які сповідували обожнення людини, пов'язане із змінами серця, та увійшли в історію як ісихасти.

Особливо увага акцентується на кордоцентричних поглядах Г. С. Сковороди, що вплинули на специфіку національного обґрунтування права. Зазначається, що серце у розумінні філософа виражає саму сутність людини, з'єднану з Богом та вічністю. Серце є органом любові та сприйняття Бога, сферою розуму, цілей та вольових рішень людини, центром її моральності та духовного життя. Наголошується, що таке розуміння ролі серця філософом стало основою для обґрунтування ним природного права, ідеального суспільства, значення «спорідненої праці» як

закону органічної відповідності між внутрішньою та зовнішньою натурами людини.

Розглядається також роль серця та його значення для розвитку суспільства й права у філософії П. Д. Юркевича. Зазначається, що серце у розумінні філософа є тілесним органом духовної діяльності людини, її духовним центром, у якому відбувається гармонійне співвідношення знання і віри, права і моралі, справедливості та пов'язаного з нею природного права.

Ключові слова: філософія серця, любов, світогляд, людина.

Аннотація. Стаття посвящена аналізу ролі серця в отечественной философско-правовой мысли, истоки которой начинаются со времен Киевской Руси. Отмечается, что сформировавшееся под влиянием христианства представление об особой роли сердца в жизни и деятельности человека образовало национальную культурную и философско-правовую традицию. Оно отразило мировоззрение украинцев, их ценностные ориентиры, стремление в себе и мире к гармонии и порядку. В то же время кордоцентризм стал мировоззренческой основой национального понимания права; представления о приоритете ценности человека над ценностями государства; стремления признания естественного права как основания для действующего права; значения свободы человека для его самореализации и т. д.

В статье анализируется представление о роли сердца и его значении в саморазвитии человека и управлении государством известных мыслителей периода Киевской Руси. Отмечается влияние на их взгляды известных византийских богословов, которые исповедовали обожение человека, связанное с изменениями сердца, и вошли в историю как исихасты.

Особенно внимание акцентируется на кордоцентрических взглядах Г. С. Сковороды, которые повлияли на специфику национального обоснования права. Отмечается, что сердце в понимании философа выражает саму сущность человека, соединенную с Богом и вечностью. Сердце является органом любви и восприятия Бога, сферой ума, целей и волевых решений человека, центром его нравственности и духовной жизни. Подчеркивается, что такое понимание роли сердца философом стало основой для обоснования им естественного права, идеального общества, значения «сродного труда» как закона органического соответствия между внутренней и внешней натурами человека.

Рассматривается также роль сердца и его значение для развития общества и права в философии П. Д. Юркевича. Отмечается, что сердце в понимании философа является телесным органом духовной деятельности человека, его духовным центром, в котором происходит гармоническое соотношение знания и веры, права и морали, справедливости и связанного с ней естественного права.

Ключевые слова: философия сердца, любовь, мировоззрение, человек.

Summary. *The article is devoted to the analysis the role of the heart in Ukrainian philosophical and legal thought, the origins of which begin from the time of Kievan Rus. It is noted that the idea formed under the influence of Christianity about the special role of the heart in human life and activity formed a national cultural and philosophical legal tradition. It reflected the worldview of Ukrainians, their value orientations, the desire for harmony and decency. At the same time, cordocentrism became the worldview basis for a national understanding of law; ideas about the priority of human values over the values of the state; the desire to recognize natural law as the basis for existing law; the importance of human freedom for its self-realization, etc.*

The article analyzes the idea of the role of the heart and its value in human self-development and government by famous thinkers of the period of Kievan Rus. There is noted the influence on their views of famous Byzantine theologians who professed the deification of man associated with changes in the heart, and went down in history as hesychasts.

Particular attention is paid to the cordocentric views of G. S. Skovoroda, which influenced the specifics of the national justification of law. The heart is the organ of love and perception of God, the sphere of the mind, goals and volitional decisions of man, the center of his morality and spiritual life. It is emphasized that such an understanding of the role of the heart by the philosopher became the basis for substantiation by him of natural law, ideal society, the meaning of "akin to labor" as the law of organic correspondence between the inner and outer natures of man.

The role of the heart and its significance for the development of society and law in the philosophy of P. D. Yurkevich are also considered. It is noted that, in the understanding of the philosopher, the heart is the bodily organ of a person's spiritual activity, his spiritual center, in which there is a harmonious correlation of knowledge and faith, law and morality, justice and related natural law.

Key words: *philosophy of the heart, love, worldview, man.*

Постановка проблеми. В умовах глобалізаційних процесів, у які включена й Україна, питання ролі серця як специфічної особливості української філософсько-правової думки є нагальною проблемою. Адже все частіше постає питання, чи є ми окремою нацією зі своєю національною ідеєю, історією, філософією, уявленням про права і свободи людини, чи, може, ми просто частина якоїсь більш широкої людської спільноти, сучасне утворення якої може навіть не потребувати питання про будь-яку національну самобутність, тим більше у царині права, історично

пов'язаного вітчизняною науковою думкою з серцем та самою сутністю людини. Ця національна особливість антропоцентричного розуміння права сьогодні також має враховуватися у реформуванні правової системи на засадах прав і свобод людини, узгоджуючись зі світоглядом, національним праворозумінням та ціннісними орієнтирами українського народу.

Аналіз джерел і публікацій. Тема ролі серця для вітчизняної філософсько-правової думки не є новою. У різні часи цій темі присвячувалися роботи В. Табачковського [1], А. Козловського [2], В. Бачиніна [3], О. Любимова [4] та ін. Серед останніх досліджень, присвячених осмисленню національної правової ідеї, укоріненої у філософії серця, є робота С. Максимова і С. Жданенка. Автори вважають, що «...реформування правової системи повинне здійснюватись на універсальних цивілізаційних засадах права, враховуючи в той же час національну культурну й філософсько-правову традицію. Правові цінності мають бути не просто запозичені, а й пережиті» [5, с. 37]. При цьому дослідники наголошують на тому, що саме кордоцентризм є світоглядною основою національного розуміння права [там же].

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати роль серця, яка йому історично відводилася вітчизняною філософсько-правовою думкою, формуючи світоглядно-методологічний фундамент національної правової ідеї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідея особливої ролі серця, яка в національній культурній традиції оформилася у «філософію серця» (кордоцентризм), не є суто українським надбанням. Символ серця зустрічається ще в античні часи, наприклад, у Платона, Філона, Прокла та інших мислителів. Згодом цей символ з'являється й у європейській теологічній думці. Однак саме в українській традиції символ серця знайшов найбільше поширення та став особливим знаком української культури, її світоглядно-моральною основою.

Принципові зміни у самосвідомості наших предків, які й означали початок формування нового уявлення про сутність людини та особливу роль для неї серця, відбулися з християнізацією Київської Русі. Тепер сутність людини мислилася не лише як природне тіло, а і як духовна сутність, що має божественне начало, тілом не обмежене. Це означало, що в усіх роздумах про людину, про її діяння, сенс життя, про всі суспільні сфери буття, у тому числі про державу й право, центр уваги став зміщуватися з зовнішнього світу людини у її внутрішній світ. Саме цей рух від внутрішнього до зовнішнього, від Бога до людини, від ідеї вічного життя як спасіння до життя у цьому світі як боротьби за це спасіння позначив думки видатних мислителів того часу. Адже спасіння і повернення назад до Бога окремої людини ставало можливим за умови побудови досконалого світу, у якому будуть панувати не насилля та неволя, а свобода, справедливість та встановлений Богом закон як благодать. Необхідність та розуміння цих перемін як у суспільному житті русичів, так і в індивідуальному стало пов'язуватися, насамперед, з серцем людини, що стало сприйматися як поліфункціональний орган, об'єднуючий два світи людини.

Одним із перших у Київській Русі, хто звернувся до ідеї серця у новому його розумінні був митрополит Київський Іларіон (прибл. 1037-1050), патріот, ерудит, богослов, культурний діяч. У «Слові про Закон і Благодать», першому не лише богословському, а і політично-філософському трактаті, він, зокрема, прославляв князя Володимира за те, що той хрестив Русь, відкривши дорогу до Нового Заповіту як благодаті та замислу Божого, що приніс людині свободу. Вважаючи за це князя Володимира рівноапостольним, митрополит Іларіон джерело Божої мудрості князя вбачав у його серці, де «воссіяв розум». І наслідком цього «осияння розуму», яке прийшло через Слово Боже, стало спасіння від Господа. «І збулось на нас, народам проречене: «Одкриє Господь руку

свою святу перед всіма народами, і уздрять усі кінці землі спасіння од Бога нашого» [6].

Іларіон наголошував на тому, що зміни, необхідні для прийняття правильного рішення князем Володимиром, спершу відбулися у ньому самому, які викликали переміни у його особистому житті та поведінці та водночас стали поштовхом до змін й у всій державі. «Велике і дивне діло сотворив...» та «зажадав він серцем, загорівся духом, щоб і собі стати християнином і землю свою до християнства навернути. Що й сталося... Уже і ми не ідолослужителями зовемося, а християнами; і не без надії живемо, а сподіваючись на життя вічне» [там же]. Тобто серце у розумінні митрополита Іларіон є не лише пізнавальним органом двох світів, у тому числі Божественної істини, що «сіє розум», а є і джерелом волі та бажання людини, що відіграють у її діях велику роль. Саме цю багатозначність ролі серця і підкреслював Київський митрополит Іларіон, вважаючи, що прийняття Володимиром християнства було не лише результатом «світла розуму в серці» князя, але і «бажанням серця та горінням духом».

Прикладом практичного слідування князя як державної особи вимогам власного серця, де знаходиться не лише власно людське, а і Божественне, і дух, і розум, і воля, і почуття, що позитивно позначилося на житті києворуської держави і суспільства у цілому, є «Повчання» Володимира Мономаха. Його особливістю є те, що до вже відомих функцій серця як центру буття людини додалися вимоги вірувати «усім серцем і всею душою» та мати «страх божий у серці своїм» [7]. Та чи є тут віра і страх домінуючими над розумом як центральною особливістю серця? Очевидно, що ні, оскільки мова йде про те, що державна особа, яка ставить собі за мету захищати «християнських людей», не повинна дозволити в собі взяти верх над розумом і духом почуттям: лінощам, заздощам, жадібності, пияцтву, брехні тощо. «Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа помирає і тіло» [там же].

Риси кордоцентризму прослідковуються і в творчості києворуського мислителя, церковного письменника, релігійного діяча Кирила Туровського (1130-1182 рр.). У «Слові до розслабленого» він стверджував, що людина є творінням Божим. А її органом розуміння як способу осягнення істини є серце. У людині, що є точкою перетину світу благодаті та світу гріха, саме серце є центром цих протидіючих сил, бо воно зводить воедино думку, волю та віру. Серце впливає і на розум людини, на її вільний вибір між добром і злом. Тобто серце, за Кирилом Туровським, є центром абсолютно усіх дій і рішень людини, зовнішніх і внутрішніх, позитивних і негативних: «...серце на прагнення до доброчинства спрямовує» [8].

Слід зазначити, що у цей період на формування вітчизняного уявлення про специфічну роль серця не могли не вплинути погляди відомих візантійських богословів, які увійшли в історію як ісихасти (від грец. ἡσυχία – спокій, мовчання – релігійно-містичне вчення, містико-аскетична практика), найвідомішими серед яких на той час були Єфрем Сирин, Макарій Єгипетський, Іоанн Лествичник, Ісаак Сирин, Ісихій і Філофей Синайські, пр. Симеон Новий Богослов. У всякому разі між їх уявленням про серце людини як центр двох її світів та поглядами києворуських книжників прослідковується очевидна схожість. Наприклад, «зерно», «коріння», «трон душі», «іскра» (Єфрем Сирин); «робочий храм правди й неправди» (Макарій Єгипетський); «підгрунття сходження по скрижалі доброчинності» (пр. Симеон Новий Богослов); «очі серця», в яких «сія розум» (Іларіон Київський) [9]. Це означає, що український кордоцентризм нерозривно пов'язаний з християнською ідеєю обоження людини, практичним вираженням якої стала духовна практика ісихазму. Вершина цієї практики саме і полягає у змінах серця, яке в людині здатно виконувати різні функції: серце бачить «нетілесними очима»; воно любить, відчуває і співчуває; серце спілкується з Богом; у ньому, як божому

джерелі, оселяється правда і свобода, вільний вибір усіх дій людини за принципом тільки «добро». Звідси й схожість уявлень про те, що церква має допомагати в управлінні державою, возвеличуючи «престол» як символ справедливої небесної і земної влади, не претендуючи на неї.

Та все ж найбільшу роль у розвитку ідей кордоцентризму, що вплинули на специфіку національного обґрунтування права, мали погляди Г. Сковороди (1722-1794). Як писав Горський, «філософія серця, яка єднає віру і розум, беручи початок у філософії отців церкви, істотною мірою відбилася в історії української думки і чи не найбільш повно репрезентована у вченні Сковороди» [10]. Основна його ідея полягала у тому, що людська сутність потрійно виражена серцем, думкою і духом людини. При цьому саме серце філософ вважав тим безсмертним центром людини, який її всю пов'язує з вічністю. Через це серце у розумінні Сковороди мало найрізноманітніше значення: як образ емоційного життя; як орган сприйняття Бога; сфера розуму в людині; як центр морального життя і духовності; сукупність прагнень, бажань, інтересів, цілей людини; як істинна, невидима суть людини. З огляду на це Г. Сковорода стверджував первинність і незнищенність серця як духовної скарбниці, що найбільш повно відображається у природному праві. Тому ідеальне суспільство, на його думку, може бути побудованим тільки через духовні цінності людини та її мораль, а, отже, через самовиховання й прагнення до вищого світу.

Правовий світогляд Г. Сковороди пов'язаний і з уявленням про «споріднену працю», яка пізнається через залучення людини до Біблії та, знову ж таки, розуміється серцем як сама природа людини, її воля та внутрішній світ. «Споріднена праця» одночасно відображає встановлений Богом закон та закон людського суспільства. Тільки дотримання цього закону здатне встановити мир у всьому світі та індивідуальному житті кожної людини як її особисте щастя. Через це «споріднена праця» у

філософа виражає міру соціальної справедливості у суспільстві, а право, що є механізмом реалізації закладеної у ній справедливості, виражає внутрішню міру волі людини до неї.

Цікаво, що необхідність «спорідненості» Г. Сковорода обґрунтовує між природним правом і правом позитивним, тобто «громадянськими законами», які повинні захищати право людини на її власний моральний шлях, на власну самореалізацію. Г. Сковорода вважав, що всі люди, з одного боку, рівні перед Богом, а з іншого боку, усі різні. Критерієм же вибору людиною морального життєвого шляху є «спорідненість» (органічна відповідність) її з визначеним типом поведінки. Тим самим, «споріднена праця» виступала у Г. Сковороди моральною підставою права.

Продовження формування української «сердечної» філософсько-правової думки вже у ХІХ ст. відбулося у творчості Памфіла Юркевича (1826-1874). Осмислюючи роль серця як для окремої особистості, так і для всього суспільства, філософ прийшов до обґрунтування єдності знання і віри, права і моралі, справедливості і органічного суспільства та на цій основі до розуміння природного права як змісту позитивного законодавства. Ключова ідея П. Юркевича полягає в тому, що «особливіша» сторона людського духу пов'язана саме з серцем людини, у глибині якого «є потаємна серця людина» і в якому відбувається зустріч з Богом. Водночас, виступаючи як «особистий дух», що підкорює інстинкти людини, її переживання, пристрасті, докори, серце є і джерелом совісті людини, моральним регулятором усіх її вчинків. У свою чергу, формою виявлення совісті в людині П. Юркевич вважав любов до ближнього і Бога, оскільки саме любов є розумінням людиною добра, обов'язку, способом перенесення нею центру власного буття в іншого. «У цьому моральному стані, – зауважував Юркевич у роботі «Мир із ближніми як умова християнського співжиття», – людина знищує різку відстань між собою і своїми ближніми,.. стає здатною жертвувати, прощати і покривати чужі

слабкості любов'ю в ім'я Христово і таким чином вносити мир і єдність... у серця... людей» [11]. З огляду на це для філософа саме совість, любов, добро як ключові характеристики духу людини, що корінені у її серці, мають бути регулятором справедливого суспільства та основою для єдності природного і позитивного права.

Висновки. Отже, для вітчизняної філософсько-правової думки ідея кордоцентризму є однією із центральних, пов'язаною з християнським уявленням про сутність людини та її серце як центр зовнішнього і внутрішнього життя. Найбільш повно розкрита у творах Г. Сковороди та П. Юркевича, вона утворила світоглядно-методологічну основу національного розуміння права; уявлення про пріоритет цінності людини над цінностями держави; прагнення до визнання природного права як основи для діючого права; значення свободи людини для її самореалізації.

Література

1. Табачковський В. Г. Г. Сковорода та феномен «антропологічного підпілля» // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність / Відп. ред. І. П. Стогній. К., 2003. С. 202-212.
2. Козловський А. А. Філософія права як самосвідомість нації // Проблеми філософії права. 2003. Т. I. С. 12-16.
3. Бачинин В. А. История философии и социологии права. СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2001. 335 с.
4. Любимов А. П. Философия права. Москва: Юрайт, 2019. 257 с.
5. Максимов С. І., Жданенко С. Б. «Спорідненість» як головна ідея правової філософії Григорія Сковороди // Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. Том 1. №32, 2017. С. 37-44.

6. Зінченко І. Символ серця та його трактування у біблійному та художньому текстах // Біблія і культура: збірник наукових статей. Чернівці: Рута, 2000. №2. С. 201-203.
7. Махновець Л. Є. (пер.) Літопис руський за Іпатським списком. Передмова, примітки, іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний покажчики, генеалогічні таблиці, карти і плани Л. Є. Махновця. К.: Дніпро, 1989. 614 с.
8. Кирило Турівський. Кирила-ченця притча про людську душу, і про тіло, і про порушення Божої заповіді, і про воскресіння тіла людського, і про страшний суд, і про муки / пер. О. Сліпущко. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr67.htm> (дата звернення: 10.11.2019).
9. Лобач О. О. Християнські витоки теорії «серця». URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3439/1/Lobach26.pdf> (дата звернення: 13.12.2019).
10. Горський В. С. Історія української філософії: курс лекцій. К.: Наукова думка, 1996. 285 с.
11. Юркевич П. Д. Мир с ближним, как условие христианского общежития // Философская и социологическая мысль. 1992. No 9. С. 94-100.

References

1. Tabachkovsjkyj V. Gh. Gh. Skovoroda ta fenomen «antropologhichnogho pidpillja» // Skovoroda Ghryghorij: idejna spadshhyna i suchasnistj / Vidp. red. I. P. Stoghnij. K., 2003. S. 202-212.
2. Kozlovskij A. A. Filosofija prava jak samosvidomistj naciji // Problemy filosofiji prava. 2003. T. I. S. 12-16.
3. Bachinin V. A. Istoriya filosofii i sotsiologii prava. SPb.: Izd-vo Mikhaylova V. A., 2001. 335 s.
4. Lyubimov A. P. Filosofiya prava. Moskva: Yurayt, 2019. 257 s.

5. Maksymov S. I., Zhdanenko S. B. «Sporidnenistj» jak gholovna ideja pravovoji filosofiji Ghryghorija Skovorody // Visnyk Nacionaljnogho jurydychnogho universytetu imeni Jaroslava Mudrogho. Serija: filosofija, filosofija prava, politologhija, sociologhija. Tom 1. #32, 2017. S. 37-44.
6. Zinchenko I. Symvol sercja ta jogho traktuvannja u biblijnomu ta khudozhnjomu tekstakh // Biblija i kuljtura: zbirnyk naukovykh statej. Chernivci: Ruta, 2000. #2. S. 201-203.
7. Makhnovec L. Je. (per.) Litopys rusjkyj za Ipatsjkym spyskom. Peredmov, prymitky, imenno-osobovyj ta gheoghrafichno-arkheologhichno-etnoghrafichnyj pokazhchyky, ghenealoghichni tablyci, karty i plany L. Je. Makhnovcja. K.: Dnipro, 1989. 614 s.
8. Kyrylo Turivsjkyj. Kyryla-chencja prytcha pro ljudsjku dushu, i pro tilo, i pro porushennja Bozhoji zapovidi, i pro voskresinnja tila ljudsjkogho, i pro strashnyj sud, i pro muky / per. O. Slipushko. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr67.htm> (data zvernennja: 10.11.2019).
9. Lobach O. O. Khrystyjansjki vytoke teorii «sercja». URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3439/1/Lobach26.pdf> (data zvernennja: 13.12.2019).
10. Ghorsjkyj V. S. Istorija ukrajinsjkoji filosofiji: kurs lekcij. K.: Naukova dumka, 1996. 285 s.
11. Jurkevych P. D. Myr s blyzhnym, kak uslovyje khrystyanskogho obshhezhytyja // Fylosofskaja y socyologhycheskaja myslj. 1992. No 9. S. 94-100.